

МРНТИ 16.21.49

Г.С. Исаева

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты
Алматы қаласы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ӘЛЕМІНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІНДЕГІ «АҚЫЛ» КОНЦЕПТІСІ: ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Аннотация. Бұл жұмыс әлемнің қазақ тіліндегі көрінісіндегі ақыл ұғымының объективтілігін зерттеуге және оның паремиологиялық талдауына арналған. Жұмыстың тақырыбы қазіргі лингвистиканың маңызды тәртіптік салаларының қиылысында орналасқан: когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану, лингвоконцептология және гуманитарлық ғылымның антропоцентрилік парадигмасы шеңберіндегі белгілі бір мәдениеттің тасымалдаушысы ретінде адамның ішкі әлемі туралы вербалды идеяларды қарастыруға бағытталған.

Тірек сөздер: концепт, лингвомәдениеттаным, паремиология

Г. С. Исаева

Научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынұлы,
кандидат филологических наук
Алматы, Казахстан

КОНЦЕПТ «УМ» В КАЗАХСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА: ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация. Данная работа посвящена исследованию объективации концепта ум в казахской языковой картине мира и его паремиологическому анализу. Тема работы находится на стыке важнейших дисциплинарных областей современной лингвистики: когнитивной лингвистики, лингвокультурологии, лингвоконцептологии и предполагает рассмотрение вербализованных представлений о внутреннем мире человека как носителя определенной культуры в рамках антропоцентрической парадигмы гуманитарной науки.

Ключевые слова: концепт, лингвокультурология, паремиология.

G. S. Issaeva

Researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly,
Candidate of Philology
Almaty, Kazakhstan

CONCEPT OF «CLEVERNESS» IN THE KAZAKH LINGUISTIC WORLD- IMAGE: PAREMIOLOGICAL ANALYSIS

Annotation. This paper deals with the research of objectification of the concept “cleverness” in the Kazakh linguistic world-image and its paremiological analysis. The theme of the work is at the crossroads of the major subject areas of modern Linguistics: Cognitive Linguistics, Linguocultural studies, and Linguoconceptology, and involves consideration of the verbalized ideas about the inner world of a man as a carrier of the certain culture in the framework of the anthropocentric paradigm of the humanities.

Keywords: concept, linguocultural studies, paremeology.

Соңғы жылдары концепт мәселесі қазіргі тіл білімінің негізгі екі бағыты – когнитивті лингвистика мен лингвомәдениеттануда жоғары қолданысқа ие. *Когнитивтік тәсіл* кезінде концепт білім мен сана ұғымдарының шеңберінде қарастырылып, әлем туралы ерекше білім, тікелей сананың түрлі субстратты бірліктері қосылған когнитивтік құрылым ретінде саналады. Мұндай талдауда алдыңғы қатарға тіл мен сананың өзара қатынасы шығады. Ал, *лингвомәдениеттанулық тәсілде* концепт «тіл – мәдениет» диадасы шеңберінде қарастырылады. Бұл дәстүр бойынша, концепт санада шектеулі ғана орын алып, оның ұлттық-мәдени өзгешелігіне ерекше көңіл бөлінеді [1,58]. Сана мен мәдениеттің бейнесі тілде беріліп, сол тілді қалыптастырады. Сондықтан да когнитологтар үшін концепт адамның ойлау бірлігі ретінде қызықты болса, лингвомәдениеттанушылар үшін концепт мазмұнындағы мәдени ақпарат аса құнды болып табылады.

Тіл, көне мәдениеттің қазыналы қоры ретінде халықтың тұрмыс-салтының, әдет-ғұрпының, наным-сенімінің, ойлау жүйесінің ерекшеліктері мен өзгешеліктерін көрсетеді. Сондықтан тілді лингвомәдениеттану тұрғысынан зерттеу ең алдымен, белгілі бір мәдениеттің болмысын тану үшін маңызды болмақ. Біз бұл мақаламызда ақылдылық концептісінің паремияларда берілу сипатын, қазіргі кезде қарқынды дамып келе жатқан тіл ғылымы салаларының бірі – лингвомәдениеттану ұстанымдарымен байланыстыра қарастырамыз.

Қазақ мақал-мәтелдеріндегі ақылдылық концептісінің лингвомәдени қырын анықтау – қазақ тіл білімінде бұған дейін қарастырылмаған тың тақырып. Ал орыс тіл білімінде бұл мәселе кеңінен зерттеліп келе жатыр. М.В.Пименова мен О.Н.Кондрачевалардың концептуалды зерттеулерге арналған еңбегінде ақыл ұғымы лингвомәдениеттанымдық аспектіде талдау жасалынса [1, 58], ақыл, ақымақтық концептілері неміс және ағылшын тілдерінің әлемдік бейнесінде [2, 23], ағылшын және татар тілдерінің лингвомәдениеттанымдық аспектісінде [3, 24], ал орыс тілінің лингвомәдени ерекшелігі ретінде оппозициялық (қарама-қайшылық) тұрғыда [4, 168] қарастырылды.

Ақылдылық менталды концептісінің қазақ дүниетанымындағы, мәдениетіндегі орнын, яғни лингвомәдени сипатын анықтау үшін паремиологиялық бірліктердің қызметі ерекше. Өйткені тілдің паремиологиялық қоры – халықтың дүниетанымдық, мәдени қырларын түсіндірудің маңызды бір қайнар көзі. Себебі мақал-мәтелдер ұлттық ерекшеліктерді ашуда мол мәліметтер береді. «Паремиялар тұрмыстық ойлау жүйесін, моральдық тәртіп пен әдептерді тұжырымды түрде бере отырып, халықтың тәжірибесін қамтиды және жалпы алғанда, лингвистер үшін әрбір этностың әлемге қатысын анықтау мүмкіншілігін береді. Сондықтан әлемнің паремиологиялық бейнесі әлемнің тілдік бейнесінің құрамды бөлігі ретінде ұлттық-мәдени ерекшеліктің жүзеге асырылуы концептіні түсіндірудің маңызды қайнар көзі болып табылады» [5, 67]. Демек, халықтың тарихы және мәдениеті мен тұрмысы тілдің паремиологиялық қорынан орын алады.

Ақыл ұғымы «әр адамның білім деңгейіне, өмір тәжірибесіне, жүйке-жүйесінің ерекшеліктеріне, жеке-дара өзгешеліктеріне орай түрлі деңгейде көрінеді» [6,296]. Қазақ әдеби тілінің сөздігі бойынша, *ақыл* сөзінің мағынасы – «1. Адамның ойлау қабілеті, сана-сезім; 2. Пікір, пайдалы кеңес, өсиет; 3. ауыс. Дұрыс шешім, қиындықтан шығудың жолы, амал, айла» [6, 290]. Қазақ тілінде *ес* сөзі *ақыл* сөзімен бір мағынада қолданылып, *ақылды, есті, есі бар* сөздері бір синонимдік қатар құрайды. Қазақ мақал-мәтелдеріндегі ақылдылық концептісін лұғаттық мәліметке сүйене отырып, үш негізгі мағыналық топтың аясында қарастырамыз. Олар: **I. Адамның ойлау қабілеті, сана сезімі; II. Пікір, пайдалы кеңес, насихат; III. Дұрыс шешім, қиындықтан шығатын жол, амал.**

I. Адамның ойлау қабілеті, сана сезім. Сонымен, *ақылдылық* концептісінің бұл тобында қазақ халқы адамның басқа жаратылыстардан менталдық қасиетімен ерекшеленетінін және оның түрлі лингвомәдени қырларын мақал-мәтелдер арқылы айқын бейнелейді. Сонымен қатар, қазақтың паремиологиялық қорынан жиналған *ақылдылық* концептісіне қатысты тілдік бірліктердің көпшілігі осы топтың құрамына енді. Осы мағыналық топта

қазақ мақал-мәтелдеріндегі **ақылдылық** концептісінің мынадай лингвомәдени белгілері айқындалды:

Ойлау қабілетінің ерекшеліктері (40 паремиологиялық бірлік). Бұл семалық белгіден **ақылдылық** концептісінің «ойлау қабілеті, сана-сезім» семалары қазақтың дүниетанымына тән ерекшеліктермен танылғанын байқауға болады:

Адам мен малдың айырмасы ақылда; Ақыл бастайды, Аяқ тастайды; Ақыл бастан шығады, Асыл тастан шығады; Ақыл – мидан, нақыл – биден; Ақылды өтірік шаршатады; Ақылды жел де ұшырмас, ұры да ұрламас; Бойдақтың ақылы – екі көзі // Бойдақтың ақылы екі көзінде; Ақылыңды ұрлатпасаң, ғалым боласың; Ақыл жоқта нақыл жоқ; Адам ақылмен алып, Адам ақылмен көрікті, Ер халқымен даңқты; Аштың ақылы – тамағында, Жаяудың ақылы – табанында // Аштың ақылы тамағында, Ұйық-тамағанның ақылы қабағында; Аштың ақылы болмас, Тоқтың – қайғысы; Адамның тізгіні – ақыл; От пенен су батырға қарамас, Ажал мен бейнет ақылға қарамас; Ақыл махаббат тұзағына тап келсе, Қашарға жол іздейді; Айла – алтау, ақыл – жетеу, айла мен ақыл қосылса, алдырмайтын екеу; Ақыл – Алланың сыйлығы; Ақыл айнымас, алтын иірімес // Ақыл арымайды, алтын иірімейді // Ақыл арымас, алтын иірімес // Алтын айнымайды, ақыл азбайды; Ақыл алты басты, Нәпсі жеті басты; Ақыл аста, Қайрат жаста, Асыл таста; Ақыл ауыздан, Мерей көзден; Ақыл ауыр болмайды, Азық ауыр болмайды; Ақыл ауыс, ырыс жұғыс // Ақыл ауысады, Ырыс жұғысады; Ақыл ащы, Жеміс тәтті; Ақылдың ісі асығыспен бітпейді; Әрбір адам ақылды бола бермейді, Жат пен жақын бірдей бола бермейді; Екі адамның ақылы, Бір адамды оңайды; Жалғыз ақыл жақсы, Екеу болса, бекем болады; Жетең жаман болмаса, Жете жарлы болмайсың; Ақыл толғанбай тумайды, Ана толғатпай тумайды; Құдай қарғайын [құртайын] десе, ақылыңды алады; Дауды ақыл жеңеді, Жауды батыл жеңеді; Кешіккен ақыл, Қалады қабыл; Қайратсыз ашу тұл, Қайғысыз ақыл тұл. Тұрлаусыз ғашық тұл, Шәкіртсіз ғалым тұл; Қараңғыда жарық, Қиындықта ақыл керек; Ақыл надан басқа кірмейді, Темір шеге тасқа кірмейді; Махаббаттың бұрымы – ақылдың аяғына салынған тұсау, Сақ құстарға құрылған тұзақ; Ақшада ақыл жоқ, сондықтан қалта тандамайды; Жаманның ақылы көзінде; Жалқауға дәулет үшін ұйқы берер, Жаманға ақыл үшін күлкі берер; Ақылдың жүрегі – өлием таразысы; Ақылдың өлиемі – парасат; Ақылдың өлиеуі – қалам, т.б.

Ақыл мен Ойдың арақатынасы (11 паремиологиялық бірлік). Бір-біріне ұқсас **ақыл** мен **ой** психологиялық ұғымдарының өзара байланысы және олардың бағалаушылық сипаты қазақ мақалдарында былайша бейнеленеді: *Ақыл ойдан артық емес; Ақыл – дария, Ой – теңіз; Ақыл – алтау, ой – жетеу; Ақылың болса, ойлап тап; Ой ақылдан жүсірік емес; Ой өлшейді, ақыл теңшейді; Ойдың түбі – терең, Ақылдың түбі – ерен; Әлем билеу үшін зердетірек қой, Ел билеуге керек ақыл, жүрек, ой; Ақыл-ойды сабақ өсіреді, Адамды заман өсіреді, т.б.*

Ақыл мен Білімнің арақатынасы (26 паремиологиялық бірлік). Қазақтың ұлы ойшылы Абай Құнанбаев өзінің 19-шы қарасөзінде **ақыл** мен **білім** ұғымдарының бір-бірімен байланысын, қалыптасу жолдарын былайша талдайды: «Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, тағып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады. Әрбір естілік жеке өзі іске жарамайды. Сол естілерден естіп, білген жақсы нәрселерді ескерсе, жаман дегеннен сақтанса, сонда іске жарайды, сонда адам десе болады» [7, 175 б.]. Хәкім Абайдың адам бойындағы ақыл мен білім туралы осы пайымдауын қазақтың дүниетанымынан қалыптасқан мақал-мәтелдерінен де көре аламыз. Олар:

Ақыл бізді білімге жетелейді; Ақыл мен білім арманыңды іске асырады; Ақыл мен білімнің тілмашы – тіл; Ақыл ойға, білім көкке көтереді; Ақыл, қайрат, білімді Тең ұстаған зор болар. Ойсыз, жігерсіз, білімсіз Өмір кешкен қор болар; Ақыл-ой мен білім – әр адамның сәулеті; Адам бойындағы ең тамаша нәрсе – білім мен ақыл; Ақыл – шам-шыра-

ғың түндегі, Білімділік – жарық көзі күндегі; Көкпар тақымға тоқтайды, Білім ақылға тоқпайды; Ақыл азбайды, Білім тозбайды; Ей, ақылды, алыс ұста ашуды, Ей, білімді, білім қаһар ашуды; Оқу білім береді, ақыл бермейді; Пайда келер ақыл, білім жолынан, Зерделі мен таза адамның қолынан; Шарап деген білім мен ақылға жау, Шараптың ша-тағы сол – ұрыс пен дау; Ақылдыны білім ұстамды қылады; Ақылдыны іздегеннің өзі – нағыз ақылды, Білімдіні іздегеннің өзі – нағыз білімді; Білімсіздің білгені: «өзім толық білем» дер, «өз ақылыммен жүрем» дер; Ақыл – тозба[-ітын, аздырмайтын] тон, Білім – таусылма [-ітын]с кен; Білім – қонақ, ақыл – қожя; Білімдіден ақыл шығар, Ақылды қарттан нақыл шығар; Жастың ақыл-білімі асса, аға қояды; Ғылым ақылға қанат біті-рер; Ғылым өлшеуі – ақыл, Зейін өлшеуі – нақыл; Ғылымның басы – ақыл, Ақылдың басы – төзімділік; Дана – ақылдан озар, Надан – ақылдан тозар; Ілім – бұлақ, Ақыл жағалай біткен құрақ, т.б.

Ақыл мен Тіл (3 паремиологиялық бірлік). Әлемнің ойшылдары мен психологтер, когнитолог ғалымдары «ойлау мен тіл» арақатынасын ерте заманнан қазіргі күнге дейін сөзталқысына салып келеді. Аристотельдің көзқарасы бойынша, тілмен салыстырғанда ойлау бірінші жаратылған және тіл ойды білдіру үшін ғана дамыған. Бұған қарсы пікір білдірушілер, логикалық және жүйелі ойлау тек тілдің арқасында жүзеге асады, деген ойды ұстанады [8, 138]. Ал тіл мен ойлау туралы қазақтардың танымдық пікірін мына паремиялардан көреміз:

Тіл – ақылдың өлшемі; Ақыл көркі – тіл, Тілдің көркі – сөз, Адам көркі – жүз, Жүздің көркі – көз; Тіл – сүйексіз, ақыл – түпсіз.

Ақыл мен Достық (10 паремиологиялық бірлік). Қазақ мақал-мәтелдерінен адамның ойлау қабілеті мен сана-сезімі достық ұғымымен теңесетіні аңғарылады:

Ақыл – саған ізгі дос, әділ жолдас; Ақылдан жақын дос болмас, Аиудан жаман қас болмас; Аиу – дұшпан, ақыл – дос; Аулақтама, еңбектен сен шошым, Еңбектен әркез мерей, ақыл, досың да; Аиу – дұшман [кәпір], ақыл – дос, Ақылыңа ақыл қос; Ақылдан жақын дос бар ма? т.б.

Сондай-ақ, ақылды адамның тағы бір жақсы сипаты – досы арқылы танылатынын мына мақал-мәтелдерден байқауға болады:

Досыңа құрмет көрсет, Алыс жолдан тос, ақылыңа ақыл қос; Білімдімен дос болсаң, Сасқанда ақылын айтар, Білімсізбен дос болсаң, Топ ішінде бетің қайтар; Басыңа іс түс-кенде қасыңнан табылған дос – дос. Ондай досты әрқашан қолдап, ақылыңа ақыл қос; Жолдас болсаң, сынап ал, Ары мен ақылын өлше. Қиынға жұмса, жүрегің сенсе, Панасы бол, қорлық көрсе; Ақылың парасатты, жаның жайлы болса, Достарыңның өзі іздеп табады, т.б.

Адамның зиялылық қасиеттері (37 паремиологиялық бірлік). Қазақтар адамның бойындағы зиялы, мәдениетті қасиеттерін дұрыс ой, жақсы сана-сезімнің арқасында дамып қалыптасады деп сенеді. Сол себептен келер ұрпақты зиялылық пен игілікті дәріп-тейтін мақал-мәтелдер арқылы тәрбиелеп отырған:

Ақыл бар жерде шындық бар, өтірік жоқ; Ақылды адам ардақты; Ақылды адам аз жейді; Ақылды адам айтқызбай біледі, Ақ сұңқар қаққызбай [қақтырмай] іледі; Ақылды адам аптықпай шыдап сөйлейді, Жаңғыртып екі айтпай, бірақ сөйлейді; Ақылды адам елдің бейбітшілігін тілер; Ақылды адам ерінбейді, Құатты адам сүрінбейді; Ақылды адам нәпсісін тыя біледі; Ақылды адам сөзді орнымен айтып, Жөнді жасау күтеді // Ақылды орнымен сөйлер де, жасауын күтер; Ақылды адамға екі дүниеде де жол ашық; Ақылды азаматтың: қолы – қару, Басы – сандық, тілі – кілт; Ақылды деп айтса болар, Айттырмай өзі білген-ді. Жомарт деп айтса болар, Сұратпай өзі бергенді; Ақылды кең-нен толған ұғындырады, Шадыр мінез шап етіп суындырады, Ақылды кісінің белгісі – аз сөйлеп, көп тыңдайды. Арғымақтың белгісі – Аз оттап, көп жусайды; Ақылды кісі аз сөйлер; Ақылды кісінің ісі де ақылды, Біліксіз кісінің «біліксіз» деген аты да былғаныш; Ақылды үшін дүние толған тікенек, Бассаң кірер аяғыңа, байқа тек!; Ақылдыға айтқан

сөз, Қолға ұстаған тумен тең; Ақылдының белгісі: Байыса аспайды, Дәрежесіне таспайды; Ақылдының сөзі қысқа, Айта қалса – нұсқа; Ақылы болса, аяулы болады, Білігі болса, бектікке таласады; Алтынды дат баспайды, Ақылдыдан бақ қашпайды; Бөрінің соңынан бөлтірік ақылды болғандықтан ермейді; Бір ақылды мың пәледен құтқарады; Бір ақылды кісі айтыпты: «бір ақша жүз елу батпан қара күштен әлдеқайда пайдалы»; Екі ақылды адамның арасынан ұрыс шықпайды; Кемел ақыл жоқ болса, тілінді тый; Кең өзеннен түбек шығады, Кемеңгерден ақыл үдеп шығады; Күшіген құс жемтікке шүйілер тез, Есті кісі ақылға иілер тез; Қазаға разы болып, Пәлеге сабыр ететін – ақылдының ісі; Қазақтың ақылы көзінде, Қасиеті сөзінде; Елдің елдігі – тілегінде, Ақылдының ақылы – жүрегінде; Адамның көркі – ақыл, Сөздің көркі – мақал; Ажар сұту емес, ақыл сұту; Ердің көркі – ақыл, ақылдың көркі – сабыр // Ақыл – адам көркі, Ақылдың сабыр – серігі, т.б.

Адамның психикалық қасиеттері (8 паремиялогиялық бірлік). Кейбір мақал-мәтелдер адамның психикалық кемшілігі, ойлау қабілетінің ауытқуынан, деген пікірді білдіреді:

Адамның азғаны ақыл-естен іриді; Адамның ақылы азда, Істемес істі істейді; Адамдан ақылдан азар; Адамның ақылы артынан түседі; Сортаңға ел қонбайды, Сорлыға ақыл қонбайды.

Қазақтар сана-сезімнен қалыптасатын адамның **менмендік** қасиетін мына мақалдар арқылы сынға алады:

Өз ақылым – ақыл-ақ, Кісі ақылы – шоқырақ; Пишени өртенбегеннің бәрі ақылды; Әркімнің өз ақылы кемел көрінеді, т.б.

Ақылға қатысты **адамның іс-әрекеті мен қалып-күйі** (8 паремиялогиялық бірлік):

Адал іс істесең, адал боп өсесің, Ақылды іс істесең, өміріңе құт, Қиын іс бітірсең, өмір бойы қорықпайсың; Ақылды істі асығып ойланбайды, Ішегің көп жүгірсең майланбайды; Айыпты айып жусың, Ашуды ақыл қусың; Ақылы аздаң азабы көп; Асығыстық пен ашудан ақыл күңгірт тартар; Асыққан – ақылдының ісі емес, Жүгіргеннің ішегі көгермейді; Маңдайыңмен қар тесерсің, Ақылыңмен жар тесерсің; Түбі баянсыз істен ақылды адам сақтанар болар; Отты сөндіріп, қозасын қалдырма, Жыланды өлтіріп, баласын асырма, Ол – ақылды кісінің ісі емес.

Адамның жас ерекшелігі (14 паремиялогиялық бірлік). Қазақ халқы адамды жасының үлкендігіне ғана емес, ақылының кемелдігіне де қарай сыйлап құрметтеген. Мәселен:

Ағадан іні ақылды болса, Үш жасы үлкен болады; Ақыл жасқа бітеді[-ер], Қына тасқа бітеді[-ер]; Ақыл жаста, Асыл таста // Ақыл жастан шығады[-ар], Асыл тастан шығады[-ар] // Ақыл – жастан, Асыл [Қына] – тастан; Ақыл жастан шығар, Жүйрік аттан шығар. Ақыл қарттан шығар, Асыл тастан шығар; Ақыл кіріп, қырықта әдеп білмесе, «Адам емес», болар еді кім десе!; Ақылды қария – ағып жатқан дәрия // Ақылды қария – ағынды дария; Жасы жетсе де, ақылы жас адам бар, Өз ақылы өзіне жау болатын[-дар да] надан бар; Жасы кіші болса да, Ақылы көпті аға тұт // Жасы кіші демей-ақ, Ақылы асса, аға тұт // Қой асығы деменіз, қолыңа жақса, сақа тұт, Жасы кіші деменіз, ақылы асса, аға тұт; Ақылы асса аға тұт, Әкімшілігі асса пана тұт; Қарт ақылы ер қисығын түзетер, Жас қайраты жер қисығын түзетер; Қырық жасында әдеп пен ақылы болмаған адам – адам емес; Ұл бала алтыда – ақыл иесі, Он бесте – отау иесі; Байығанда, барлық адам бағалы, Қартайғанда, тек ақылмен жағады.

Туыстық қарым-қатынаста (3 паремиялогиялық бірлік) да ақыл ұғымының өз орны бар:

Ақылды асқан жақсыны «алысым» деп ойлама, Ақылы жоқ жаманды «жақыным» деп ойлама. Бір сынаған жаманды екінші қайтып қинама, Ашуланса мерт қылар, жолбарыспен ойнама; Ақылы көптің жақыны көп; Ата-ананың ақылы Сайрап жатқан жолмен тең. Ақылдының ақылы Сарқылмайтын көлмен тең.

Гендерлік сипат (17 паремиялогиялық бірлік) барлық ұлттардың паремиялогиялық қорында кездеседі. Дегенмен, қазақтар еркек пен әйел жынысының ерекшелігін өзінше топшылайды:

Ақылды ердің ішінде Алтын ерлі ат жатар. Ақылды әйел ішінде, Алтын бесікті ұл жатар; Ақылды әйелді «ханым» де, сөз ұғатын жгітті «жаным» де; Атасыз ұл ақылға жарымас, Анасыз қыз жасауға жарымас; Әйел сұлу, еркек ақылды болу керек; Әйелдің ақылдылығы сұлулықта, Еркектің сұлулығы ақылдылықта; Ерде ақыл тұра ма, Қосынан ауған соң. Әйелде ақыл тұра ма, Біреуден сауын сауған соң.

Қазақ халқы әйелдің көркінен гөрі ақылына аса мән берген:

Әйел көркі ақылда; Көже[-ні] таңдама, қатығын таңда, Сұлу[-ды] таңдама, ақылын таңда; Көріктіні сұлу де, ақылдыны ару де; Қатияда [Қатыда] қатын ақыл табады; Сұлу қыздан не пайда, Ақыл-есі болмаса; Ақылды қызға ана көп, Аяулы жанға пана көп; Алма ағаш жемісімен тәтті, Сүйгенің ақыл, жұмысымен тәтті.

Алайда қазақ мақалдарында әйелді ақылының аздығына, кейде тіпті жоқтығына орай кемсіту сипаттары да орын алады:

Әйелдің ақылы қысқа, шашы ұзын || Әйелдің [Қатындардың] шашы ұзын, ақылы қысқа; Жұмыртқада тұк қанша, Әйелдің ақылы сонша.

Ал еркектердің ақылына қатысты мақалдар көбінесе насихаттық мәнде кездеседі:

Ақылды ер адамнан айып іздемейді, Өнер іздейді; Ақылды ер әр адамның көңілін аулар, Күйзеліп күнде күншіл жоқты даулар; Бидайдың кеудесін көтергені, дақылы тоқтығы, Жгіттің кеудесін көтергені, ақылы жоқтығы.

Ақылдылық концептісінің семалық белгілері **әлеуметтік-қоғамдық сипатта** (21 паремиологиялық бірлік) да бейнеленеді:

Ақылменен көп елді қаратып атуға болады; Көз көруге, ақыл білуге, жүрек сөйлеуге тоймайды; Ең ақылды адам – ел билеуден аулақ болған адам; Менің ақылым сенде емес, Сенің ақылың менде емес, Ел ақылдан кенде емес, Сезімсіз, мисыз пен-де емес; Аталар сөзі – ақылдың көзі // Аталы сөз – ақылға көз.

Ақыл бай мен кедейлерде:

Ақыл бітпес дәулетке, Дәулет бітпес келбетке; Ақыл-айла болмайды тек жарлыда; Байлығыңа сенбе, ақылыңа сен; Кедейдің ақылы қырық парша; Кісі ақылымен бай болғаны, Өз ақылымен жарлы бол; Мал кедейлігінен ақыл кедейлігі жаман // Малға жарлылық – жарлылық, Ақылға жарлылық – сорлылық // Малдан жарлы қылсаң қыл, Ақылдан жарлы қылма; Шауып-шауып, Байдың ұлының ақылы түстен кейін түседі.

Басқа да қоғам өкілдері туралы:

Ғалым – ақылдың шамы; Көзі жоқ, құлағы саудың ақылы талады, Құлағы жоқ, көзі саудың ақылы солады. Көзі көрместің көңілі сөнбес; Көп ақылы алысты болжайды, Жалғыз ақыл отбасынан озбайды; Қайрат – қосиы, ақыл – басыы; Мас адамда ақыл жоқ; Өзі ұлық, ақылы шалшық; Ұстаның айласы көп, ақылы жоқ; Ханда қырық адамның ақылы болса, Биде қырық адамның ары болсын. Ханда қырық кісінің ақылы бар, Қасқырда қырық кісінің жүрегі бар, Бір кісінің күші бар.

Ақыл құндылығы (8 паремиологиялық бірлік). Қазақтар **ақыл** ұғымын «баға жетпес байлық», «таусылмайтын қазына» мағыналарымен теңестіреді. Ақылдың құндылығы мақалдарда былай түсіндіріледі:

Адамның ақылы – алмас; Ақыл базарда сатылмайды; Ақыл байлық – азбас байлық // Ақылға байлық – тозбас байлық; Ақылда баға жоқ, тәрбиеде шек жоқ; Ақылдан артық байлық жоқ; Дананың ақылы – дария, Халықтың ақылы – мұхит; Ақыл – дария, Алсаң да таусылмайды. Жер – қазына, Саусаң да таусылмайды; Ақыл дария екен, Көңіл дүлдүл екен, т.б.

Ақылдың пайдасы (15 паремиологиялық бірлік). Ақылды адамның жақсы сипаттары басқаларға тек қана жақсылық әкелетіні мына мақалдардан байқалады:

Ақылмен тапқан абырой сүйегіңмен кетер, Арамнан тапқан абырой түбіңе жетер; Айтұшы ақылды болса, Тыңдаушы дана болады; Ақылды адамның тілін алсаң, Хош иісті гүлін аласың; Ақылды болу сараңға да жарасады; Ақылды досың болса адаспайсың; Ақылдыдан құрдасың болса, Құдаңнан артық жоқтасар; Ақылдыдан шыққан сөз, Аңсағанға

болсын кез; Ақылдылық жақсы атқа қалдыруды тілейді; Ақылдымен сөйлессең, ақылдыңа ақыл қосылар; Ақылды кісіден кісілік үйренесің; Ақыл көпке жеткізер, Өнер көкке жеткізер; Ақыл – мың оқудың басы; Бәйтерек басын күн иалса, Көлеңкесі жердікі. Артық туған ақылды, Өмір бойы елдікі; Сазан балықтың миын жеген ақылды болады; Тыныш жүрген ақылдан кенде болмас, т.б.

Ақылдың зияны (12 паремиологиялық бірлік). Қазақ мақал-мәтелдерінде **ақыл** концептісінің жақсы жақтарымен қатар, жағымсыз тұстары да бейнеленеді. Ол көбінесе адамдардың ойлау қабілетін, сана-сезімін дұрыс жолда қолданбауынан болады:

Байлаусыз ақыл – тәуекелдің дұшпаны; Баста ақыл болмаса, Көз пәстектің жыртығы // Көкіректе ақыл болмаса, Көз – шалбардың жыртығы. // Кісіді ақыл болмаса, көз дегенің құр әйнек; Баста ақыл жоқ болса, Аяққа құи түседі; Ақылды ердің көзін ақша байлайды, Қыл тұзақта құс құлқынын ойлайды; Ақылы азған адам өзін-өзі отқа тастайды; Біткен ақыл болмаса, Сұрткен ақыл болмайды; Дарияны теріс ағызған ақылдан Бармақтай бақ ілгері; Орта ақыл ортадан шығармас, Артық ақыл пайда бермейді; Өз ақылын шамалаған қор болмас; Жаманның ақылы түстен кейін кіреді, Жақсының қадірін істен кейін біледі; Қырт кісінің ақылы Мал жайылған шыырдай. Тым естінің қалады Әр нәрсесі бұйырмай; Мақтаншақ бар ақылын мақтанға тауысады.

Ақыл мен Ашу (17 паремиологиялық бірлік). Бұл жерде ашу сезімінің ойлау қабілетімен арақатынасы сөз болады:

Ас тасыса көбігі [қатығы] төгілер, Ашу [Ер] тасыса ақылы төгілер; Ақыл ашуды қаймықтырады, Ашу ақылды қамықтырады; Ашу – ақылдың дұшпаны, Нәпсі – иманның дұшпаны; Ашу – пышақ, Ақыл – таяқ, Жонса жұқарар; Ашу – пышақ, ақыл – таяқ, Таяғы қайыспай ма, жонғаннан соң; Ашу ақылды өшірер, Сабыр сананы өсірер; Ашу алда, ақыл артта [соңда] // Ашу алдында, Ақыл соңында; Ашу арындайды, Ақыл артынан аяңдайды; Ашу асыққанда ақыл басу айтар; Ашу келсе ақыл кетер, Ашудан ақыл көп болса, Ашу не етер; Ашу тұрған жерде ақыл тұрмас // Ашулы басқа ақыл тұрмайды; Ашуды жеңсең ақыл толады; Ашулыда ақыл болмас, Ақыл көп болса нетер; Ашуыңа ақыл сал, Ашуыңды қайтып ал; Ажал ақылға тоқтайды, Тіл алғыш мақұлға тоқтайды. Ашу ақылға тоқтайды; Ақылға ақыл қос, ашуыңды тос; Ел көшеді деп отыныңды тауыспа, Жау келеді деп ақылдыңды тауыспа.

Ақыл туралы насихат (14 паремиологиялық бірлік):

Ақылды бол, ақылды айтса мақұл бол; Ақыл-санаң барында, кір жуытта арыңа; Ақылың болса арыңды сақта, Ар, ұят керек әр уақытта // Ақылың болса, алдымен арыңды сақта, Сонан соң малыңды сақта; Ақылың болса, ақылға ер, Ақылың болмаса, нақылға ер; Ақылың болса, жыр тыңда; Ақылың болса, ұзақ жерге сапар шек; Арзымасқа ақылдыңды тауыспа; Мол қайратыңнан, аз ақылдың болсын; Нәпсінің тізгінін ақыл тұтсын; Алтын алма, ақыл ал, Алтын ақыл таппайды, Ақыл алтын табады; Қайратыңа ақылдың мен әдісінді жолдас ет // Қайратыңа әдісінді жолдас ет, Әдісіңе ақылдыңды жолдас ет; Тыңдап жүріп толар ақыл дорбасы, Көп сөйлесе, ұшар ердің қор басы, Тыңдай білсе, қанар құлақ құрышы, Көп сөйлесе, қашар адам ырысы; Ақылдан аспа, ұятты баспа; Жанжалдың шоғы қызарса, ақылдың суын сен; Кісі ақылы кісіге пайда-зиян, Өлмесінді түбінде өзін ойлан.

II. Пікір, пайдалы кеңес, насихат. **Ақыл** концептісінің бұл мағыналық тобындағы мақал-мәтелдерден адамдардың бір-бірімен пікір, пайдалы кеңеспен алмасу, үгіт-насихат алу семалары аңғарылады. Мұнда қазақ мақал-мәтелдеріндегі ақыл концептісінің төмендегідей лингвомәдени белгілері анықталды:

Адамның жас ерекшелігі (9 паремиологиялық бірлік). Қазақ мақалдарында ақыл-кеңес, насихат айту адам жасының ерекшелігіне қарай әртүрлі сипатта көрінеді. Мәселен, қалыптғы жағдай ретінде жасы үлкеннің ақыл-кеңес айтуы былайша бейнеленеді:

Аға болсаң, ақыл айт, Ақыл айтсаң, мақұл айт; Ақыл алсаң азбассың, Көпті көрген көнеден; Алтысқа келгеннен ақыл сұра; Алтыста ақылың болса, Басыңа дау қонбайды; Бұрын қонғаннан қоныс сұра, Бұрын туғаннан ақыл сұра. Көрегенді көнеден сұра, Көре

білмесе, көп жүргеннен сұра; Бір жас үлкеннен ақыл сұра // Өзіңнен бір көйлек бұрын тоздырғаннан ақыл сұра.

Алайда мынадай керісінше мағынаны білдіретін мақал-мәтелдер де кездеседі:

Алтыстан асқан атаңнан ақыл сұрама; Ақылды кәріден сұрама, бөріден сұра; Ақыл жас ұланнан [шығады], Жүйрік тай құнаннан шығады // Ақыл – жас ұланнан, Жүйрік тай – құлыннан.

Туыстық қарым-қатынас (5 паремиологиялық бірлік). Қазақ дүниетанымы бойынша отбасылық, туысқандық қатынаста ақыл айтудың, насихат берудің орны ерекше. Мәселен,

Қыз ақылды ескермес, ана үлгісін көрмесе, Ұл жарылқап ас бермес, әке үлгісін көрмесе; Қызым саған айтам, Келінім сен тыңда; Менен, ұлым, ақыл алып жақсылыққа жаратқын, Елде білгір, ұлық болсаң, өнер-білім таратқын; Әйеліңе балаң жоқ жерде ақыл айт, Балаңа адам жоқ жерде ақыл айт; Әке – ақылшы да, айбар, қормал да қорған. Әкең болса тозбайды, айыл-тұрман; Балаға байқап сөйлесең, ақылыңа көнер. Байқамай көп сөйлесең, көрсетер бір «өнер» // Балаңа байқап сөйлесең, ақылыңа көнер, Байқамай көп сөйлеген, жұрт ішінде өлер.

Әлеуметтік-қоғамдық сипат (20 паремиологиялық бірлік). Ақыл-кеңес, насихат семасын білдіретін қазақ мақалдары қоғамдағы әлеуметтік топтармен де байланыстырылып айтылады.

Алаяқтан ақылшың болмасын, Кеңірдегі зордан бақырышың болмасын; Жүйріктен ақыл сұрасаң, Артыңнан жетер қуғандай. Әкімнен [Хакімнен] ақыл сұрасаң, Алды-артыңды бұғандай; Бір күн абырағаннан қырық күн ақыл сұрама // Бір күн ашыққаннан, Қырық күн ақыл сұрама // Бір күн қарны ашқаннан Қырық күн[ге дейін] ақыл сұрама; Ат алсаң, ауылыңменен ақылдас, Қатын алсаң, қауымыңменен ақылдас // Ат сатсаң, аулыңмен ақылдас [3], Ауылың болмаса, бөркіңмен ақылдас [3]; Қалаға барғаннан үш күн[ге дейін] ақыл сұрама; Алысқа кеткеннен ақыл сұрама; Бас аяқтан ақыл сұрамайды; Дана – ақыл сұрамас; Көп жасағаннан ақыл сұрама, Көп көргеннен ақыл сұра.

Сонымен бірге, ханның ақылшысы, кеңесшісі қызметін атқарған «қарашы» туралы сөз болған мақалдар да осы топтың семалық белгілерін толықтырады. Мәселен, Қай ханның да қарашысы азады; Қарашы хан тұсында, Қатын ер тұсында; Қарашыңа қастық қылсаң, бағың кетер, Жұртың безіп, сәнің кетер; Сұлтан қарашыларымен сұлтан; Хан – қазық, Қарашы – азық; Хан (қан) қарашысыз болмас; Хан әділ болса, қарашы оған жүк; Хан қасында қарашы болса, Қара жерден кеме жүргізер; Ханның ісі қарашыға да түседі[-ер]; Алыстағы әулиеден Жуықтағы машайық артық; Бәледен машайық қашар.

Ақыл-кеңестің жағымды жағы (19 паремиологиялық бірлік). Ақыл-кеңес, насихаттың жақсылыққа жеткізетін жағымды белгісі бар екенін мына мақалдардан көре аламыз.

Ақылдасқан адам қашан да жеңіске жетеді; Ақылдассаң шешерсің, Ақылдаспасаң, кем кесерсің; Ақылдассаң, ақыл табасың; Ақыл сөзді алтыс рет айтсаң да артықтығы жоқ; Ақыл сөзді санаңа сақта, Асыл сөзді балаңа сақта; Ақыл айтсаң, мақұл айт; Ақыл – кеңес, әмір емес; Ақыл көптен шығады, Дәрі-дәрмек шөптен шығады // Дәрі – шөптен, ақыл – көптен; Ақыл тыңдай білсең, жаңаланады, Білімді қайталасаң, жаңарады; Көптің ақылы – көл, Аздың ақылы – шөл; Кең тон тозбас, Кеңесті ақыл кемімес; Нақыл – ақыл; Ақылды сөз қысқа келер, Нақылды сөз нұсқа келер; Кісі ақылын таңдап ал, Таңдап [-талғап,] алсаң, талдап ал; Кісі ақылы кісен менен тұсау, Өз ақылың өкпе менен бауыр// Өз ақылың өзіңе, Өзен мен самардай. Кісі ақылы Кісен менен тұсаудай; Ақыл-кеңес бергенге қызмет қыл; Ақыл-кеңес тыңдамаған адам Өрдайым машақатқа түседі; Ақыл-мен мыңды, ақырумен бірді көндіресің; Ақылды ақпа құлаққа айтпа, Құйма құлаққа айт.

Ақыл-кеңестің жағымсыз жағы (11 паремиологиялық бірлік). Ақыл-кеңестің жағымды жағымен қатар, жағымсыз тұстары да баршылық. Мәселен,

Айтар ақылы [нақылы] жоқтың, Табар ақылы жоқ; Айтса болар, ақылды алып ұққанға [оқығанға], Айттып-айтпай немене, Екі құлағын мақтамен тыққанға; Наданға айтқан ақыл Тасқа жасауған жаңбыр сияқты // Наданға айтқан ақылың зая, Келмеске

жылаған жассың зая; Тумысынан жаманға ақыл үйретіп болмайды, Туғаннан адасқанды шақыртып болмайды; Қылжақбас ақыл үйретер.

Сонымен қатар, ақыл-кеңес, насихаттың **жамандықпен** байланысы мына мақалдарда бейнеленеді:

Жаман іске ақыл көп керек, Жас балаға үлгі көп керек; Жаман атпен суға жүрсең, Аяғын баспас, жалдайды дер. Жаман кісіге ақыл айтсаң, Әсте нанбас, алдайды дер; Жаманға айтқан ақыл, Піиенге қойған отпен тең; Жаманға айтқан ақылың, Алтын да болса мыспен тең; Жаманға айтқан ақылың, Далаға атқан оқпен тең. Талабы жоқ жас ұлың, Жалыны жоқ шоқпен тең; Жаманға ақыл айтсаң, «алдайды» дер, Жаман атпен су кеісең, «жалдайды» дер.

Ш. Дұрыс шешім, қиындықтан шығатын жол, амал. Бұл мағыналық топтағы мақал-мәтелдер саны жағынан аз болғанымен (8 паремиологиялық бірлік), **ақыл** концептісінің «дұрыс шешім, амал, қиындықтан шығатын жол» семаларын қазақ дүниетанымы арқылы білдіреді. Олар:

Ақылды ақымақтан үйрен; Еріншекпен егескенше, Етегіңді түріп кетпен шап. Елгезекпен теңескенше, Бар күніңді салып бақ. Теңестім деп тек тұрма, Одан да озудың ақылын тап; Ақыл таппай амал жоқ, Атыңи бұзбайтын қамал жоқ; Ақыл таптым аяққа, Не айтамын қазаққа; Қайу егестен, ақыл кеңестен туады; Алданудан сақтану – ақылдылық; Керекті жерінде гана сөйлеген – мақұл, Орынсыз жерде сөйлемеген – ақыл; Ақылменен пішкен тон Кем де, кең де болмайды; Ақылмен арыстан ұстауға болады.

Сонымен, **ақылдылық** концептісінің қазақ мақал-мәтелдердегі лингвомәдени көрінісі әлеуметтік, менталдық өзгешеліктерімен танылды. Сондай-ақ, қазақ қоғамы **ақыл** концептісінің «ойлау қабілеті, сана-сезім» мағыналық қырына аса мән беретіні, оның ішінде ойлау қабілетінің ерекшеліктеріне (40 паремиологиялық бірлік), адамның зиялылық қасиеттеріне (37 паремиологиялық бірлік), ақыл мен білім ұғымдарының арақатынасына (26 паремиологиялық бірлік) және әлеуметтік-қоғамдық сипаттарға байланысты мақал-мәтелдердің көптеп кездесетіні анықталды.

Жалпы алғанда, өзге халықтар сияқты қазақтар да, ғасырлар бойы қалыптасып, халықтың рухани байлығынан ақпарат беретін мақал-мәтелдер арқылы ақылдылыққа аса мән беріп, ақымақтықтан алыс тұруды дәріптейді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Пименова М.В. Концептуальные исследования. Введение: учеб. пособие / М.В. Пименова, О.Н.Кондратьева. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2011. – 176 с.

[2] Мишин А.А. Концепты ум и глупость в немецкой и английской языковых картинах мира: автореф. канд. филол. наук / А.А. Мишин. Владимир, 2007. С. 65.

[3] Гафиятуллина Н.Р. Вербализация бинарных концептов «Мудрость»/Ақыл и Глупость/Юләрлек в английском и татарском языках: автореф... канд. филол. наук / Н.Р.Гафиятуллина. Казань, 2012. 24 с.

[4] Кириллова И.В. Лингвокультурологическая специфика когнитивной оппозиции ум-глупость в русской языковой картине мира: дисс... канд. филол. наук / И.В.Кириллова. Нижний Новгород, 2012. 168с.

[5] Кириллова И.В. Выражение когнитивной оппозиции концептов «ум», и «глу пость» в русских и чешских паремиях / И.В. Кириллова/ Вестник МГОУ Русская филология, №4. 2010. С.64-67.

[6] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. I т. Алматы: Арыс, 2006. – 32-35 б.

[7] Абай, Ибраһим Құнанбаев. Шығармалар жинағы: екі томдық. 2 т. Аудармалар мен қара сөздер / Ибраһим Құнанбаев Абай. Алматы : Жазушы, 1986. 200 с.

[8] Филд Джон. Психоллингвистика: Ключевые конспекты. Энциклопедия терминов (с английскими эквивалентами). Пер. с англ. / Общ. ред. И.В. Журавлева. М.: Изд-во ЛКИ, 2012. 314 с.